

https://doi.org/10.31516/2410-5325.064.21

УДК 316.7+78.01:783.2+7.01

М. О. Савенко, аспірант, кафедра теорії та історії культури, Національна музична академія України імені П. І. Чайковського, м. Київ

marisavi6@gmail.com

https://orcid.org/0000-0002-5748-1824

МЕТАКУЛЬТУРНИЙ АСПЕКТ ТВОРЧОСТІ СУЧАСНИХ УКРАЇНСЬКИХ КОМПОЗИТОРІВ: БОГОРОДИЧНА ТРАДИЦІЯ

Виокремлюється ключовий критерій для розуміння стану метакультури — здатність до рефлексії національних митців у контексті сучасного європейського культурно-мистецького простору. Метою статті є означення специфіки розвитку Богородичної традиції в контексті поняття метакультури. Акцентується на тенденції до метакультуризації сучасного мистецтва на прикладі втілення Богородичної традиції в музичній творчості національних композиторів. Методологія дослідження ґрунтується на узагальненні існуючих знань у галузі культурології та мистецтвознавства, у контексті генезису Богородичної традиції в мистецтві, а також аналізі сучасних мистецьких творів з використанням метакультурного методу дослідження. Наукова новизна полягає в розгляді Богородичної традиції сучасного музичного мистецтва в контексті поняття метакультури.

Ключові слова: *Богородична традиція, метакультура, рефлексія, сучасне мистецтво.*

М. А. Савенко, аспірант, кафедра теорії та історії культури, Национальная музыкальная академия Украины имени П. И. Чайковского, г. Киев

МЕТАКУЛЬТУРНИЙ АСПЕКТ ТВОРЧЕСТВА СОВРЕМЕННЫХ УКРАИНСКИХ КОМПОЗИТОРОВ: БОГОРОДИЧНАЯ ТРАДИЦИЯ

Выделяется ключевой критерий для понимания состояния метакультуры, которым оказывается способность к рефлексии национальных художников в контексте современного европейского культурно-художественного пространства. Целью статьи является обозначение специфики развития Богородичной традиции в контексте понятия метакультуры. Акцентируется на тенденции к метакультуризации современного искусства на примере воплощения Богородичной традиции в музыкальном творчестве национальных композиторов. Методология исследования основана на обобщении существующих знаний в сфере культурологии и искусствоведения в контексте генезиса Богородичной традиции в искусстве, а также анализе современных художественных произведений с использованием метакультурного метода исследования. Научная новизна заключается в рассмотрении Богородичной традиции современного музыкального искусства в контексте понятия метакультуры.

Ключевые слова: *Богородичная традиция, метакультура, рефлексия, современное искусство.*

M. O. Savenko, postgraduate student, Petro Tchaikovsky National Music Academy of Ukraine, Department of Theory and History of Culture, Kyiv

METACULTURAL ASPECT OF CREATIVE WORK OF THE MODERN UKRAINIAN COMPOSERS: THE TRADITION OF THE MOTHER OF GOD

Relevance of the study. During the 20–21st centuries constant social and cultural changes can be observed. As a result, there is a need to update the usual vector of research. The article emphasizes the need for a special approach in the process of studying the state of culture, which will allow restoring a complete picture of the world without destroying the individuality of cultures in it. In the context of the phenomenon of the tradition of the Mother of God, this is especially true in connection with the universality and archetypal features of this image in the context of world cultures.

The purpose of the article is to identify the specific development of the tradition of the Mother of God in the context of the concept of metaculture, with an emphasis on the importance of the author's reflection in the process of writing modern music in the context of national culture.

The research methodology is based on the synthesis of existing knowledge in the field of cultural studies and art history in the context of the genesis of the tradition of the Mother of God and complements the analysis of modern music using the metacultural method of research.

Results. Ukrainian sacred art exists not only in the context of national culture, but also throughout European metaculture. This is possible due to the fact that it is able to cross the borders of other Christian cultures with the help of universal images, one of which is the image of the Mother of God. The specificity of the embodiment of the tradition of the Mother of God in the works of modern Ukrainian composers manifests itself in the synthesis of traditions and the author's understanding; there is a reflexive smoothing of cultural boundaries with the embodiment of a transcendental image in the context of national culture.

Novelty consists in using the metacultural method of research in relation to the figurative themes of Christian art, namely the musical tradition of the Mother of God. The author tries to trace the influence of the state of reflection in the context of the creative work of national creators on the development of culture towards its meta- culturalization.

The practical significance. The paper may be of a particular interest to the specialists in cultural studies and art history.

Keywords: *tradition of Mother of God, metaculture, contemporary art, reflection.*

Постановка проблеми. Безперервні суспільні й культурні зміни протягом ХХ–ХХІ ст. дедалі частіше потребують оновлення звичного вектора наукових досліджень, адже сучасні тенденції до повсюдної глобалізації позначаються на розвитку як культури, так і мистецтва. У результаті появи такого нового методу сучасного дослідження, як метакультурний, виникає можливість проаналізувати генезу будь-якого явища, традиції або образу в контексті сучасного стану культури, яка

нині може рефлексивно використовувати надбання інших культур для власного розвитку за допомогою співвіднесення із трансцендентальним.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Відомий культуролог та мислитель ХХ ст. Д. Лихачов наголошував, що «<...> національне відчуження неминуче призводить до збіднення та виродження культури, її загибелі у власній індивідуальності» (Лихачов, 2015, с. 31–32). Ця думка філософа актуальна й нині, зокрема в контексті національної української культури, транскультурна універсальність світовідчуття якої на тлі проявленої протягом століть етнонаціональної свідомості зацікавлює багатьох сучасних дослідників. Якщо більшість із них стосовно світоглядно-філософських основ української культури в контексті актуалізації ідей націоналізації головними вважають традиційні ідеї архетипів або універсалій (С. Кримський (2009), В. Соловйов (1998) та ін.), що однаково стосуються і сучасного мистецтвознавства, і культурології (Северинова, 2013), однак розвитку української культури й мистецтва ХХІ ст. в контексті актуального поняття метакультурності не надано необхідної уваги. Водночас у світовому науковому дискурсі збільшується кількість праць, присвячених вивченню сучасних культурних феноменів, явищ, тенденцій тощо на тлі поняття метакультури. Серед найважливіших зазначимо такі: «Сором'язливість плачу: метакультура, сучасність і перебільшення загибелі плачу» Джеймса М. Уілса (Wilce, 2009), «Метакультура: як культура переміщується по світу» Грега Урбана (Urban, 2001), «Культура/метакультура» Френсіса Мулхерна (Mulhern, 2000), «Метакультурний ефект на границях культурних сред» С. Ячіна, А. Поповкіна, М. Буланенка (2013, с. 123–129) тощо, у контексті яких виокремлюється такий підхід до вивчення сучасного стану культури, згідно з яким уможливується відбудова цілісної картини світу без знищення індивідуальності культур у її складі.

Зазначимо, що певний «універсалізм» як в історично-культурному просторі української культури, так і художньому мисленні, проявляється на тлі постійного звернення до християнських сакральних тем та образів, яке набуває засадничих ознак стосовно української етноментальності загалом. Водночас серед таких наскрізних християнських образів є такі, що засвідчують їхню певну метаісторичність, адже завдяки головним їхнім аспектам уможливується таке інтерпретування фундаментальних цінностей, яке зміщує акцент з багатьох історичних процесів на константні та символічні явища (Кримський, 2009). Одним із таких образів у контексті Богородичної традиції національного художнього мистецтва є сакральний образ Богоматері – однієї з найважливіших постатей художньої свідомості людства, що існує від зародження християнської доби й понині.

Отже, **мета статті** — здійснити концептуальне узагальнення існуючих знань з обраної теми дослідження, виокремити ті ключові особливості втілення Богородичної традиції національного духовного мистецтва, які дозволяють уважати її однією з метакультурних парадигм сучасного християнського культурного простору. Відповідно до мети, завдання статті — у результаті дослідження художнього образу Богородиці на тлі історично-культурної синкретизації католицького та православного обряду в контексті авторської творчості національних українських митців виявити ті аспекти, що засвідчують його метакультурність стосовно всієї християнської культури. Тому як джерелознавче підґрунтя розвідки обрано сучасні дослідження Богородичної традиції в галузі культурології та мистецтвознавства О. Немкової (2002), А. Ткаченко (2016) та Н. Сиротинської (2017), а також праці таких зарубіжних та вітчизняних мислителів, дослідників і науковців, як: Г. Урбан (Urban, 2001), Ф. Мулхерн (Mulhern, 2000), Ю. Громико (2006), С. Кримський (2003; 2009), Д. Лихачов (2015), С. Ячин (2010) та ін.

Виклад основного матеріалу дослідження. По-перше, слід пояснити значення поняття метакультури. Отже, уперше поняття метакультури у вітчизняній релігійно-філософській думці фігурує в контексті доктрини релігійного мислителя першої половини ХХ ст. Д. Андреева (1906–1959), зокрема в його праці «Роза світу» (1958), філософська концепція якої перекликається із відомою теорією локальних цивілізацій М. Данилевського, О. Шпенглера, А. Тойнбі та П. Сорокіна. Д. Андреев метакультурою називає певну єдність світових цивілізацій, сукупність культур яких об'єднує місія — відтворення загальних духовних цінностей у контексті спільної метакультури (Андреев, 1999). Подібну екуменічну концепцію мислителя розвинув, модернізував та подав як наукову теорію сучасний філософ С. Ячина. Учений досліджує світову культуру як феномен, у просторі якого так само, як і між різними національними культурами у його складі, відбувається суспільний розвиток. Тобто під метакультурою С. Ячин розуміє такий стан культури, завдяки якому вона здатна рефлексивно використовувати досягнення інших культур для особистого творчого розвитку (Ячин, 2010). Щоб краще зрозуміти подібний стан, С. Ячин наголошує, зокрема, на важливості врахування антиномічності сучасної епохи, адже за допомогою ідеї «мета» (за аналогією до метафізики) можна пояснити спостережуване сьогодні подолання законів логіки лінійного розвитку філософської концепції культури, яке було характерним ще для ХХ ст. І якщо при цьому спостерігається певна тенденція до переривання логіки культурної форми, то «опіку» за збереження її цілісності повинна взяти на себе особистість, зокрема митець.

Дійсно, у процесі дослідження будь-якої національної культури з позиції її концептуального змісту вона сприймається як спільний внесок видатних митців та геніїв: художників, композиторів, письменників, педагогів, мислителів тощо. Українська національна культура не є винятком, адже вектор розвитку українська нація набуває завдяки історично-ідеологічному підґрунтю, що транслює творчість Г. Сковороди, Т. Шевченка, М. Врубеля, М. Бойчука, М. Лисенка, М. Леонтовича, А. Караманова, В. Сильвестрова, О. Ретинського та багатьох інших. Але тут слід додати один важливий аспект, згідно з яким подібне стає ймовірним, а саме: факт існування подібних геніальних постатей на межі культурних середовищ, що вможлилювалося, зокрема, в контексті національної культури, різними факторами – освітою за кордоном, фізичним існуванням на межі століть, зрештою, творчою працею в умовах постійної взаємодії православної та католицької християнських традицій. Тобто особистість митця, котра опинилася з будь-якої причини на межі культурних просторів, змушена новаторськи опанувати існуючі культурні цінності, прообрази та форми їх утілення й таким чином здійснювати творчий внесок в ту чи іншу культуру. Цілком імовірно, як із психологічної, так із буттєвої позиції, що, як тільки творчу особистість позбавляють можливості використовувати «рідну» культурну традицію, опинившись на межі культур, вона вимушена проявити новаторську самостійність, особисту творчу ексклюзивність. Подібна умова зазначеного вище «змушеного» внеску в культуру буквально потребує використання в контексті сучасного поняття культури префікса «мета», завдяки якому стає зрозумілою екзистенція подібного розвитку, що перебуває за межами національної культури, але за умови генерації її потенціалу зусиллями творчої особистості митця.

По-друге, проблематика цього дослідження потребує артикуляції поняття особистості, яке набуває особливого значення саме в контексті розвитку національної культури та є важливою ланкою на шляху формування нашої ідеї про метакультурну скерованість українського сучасного мистецтва виключно на тлі творчості особистості митця.

До початку виникнення християнства люди не вважали себе особистостями, оскільки в часи античності, зокрема філософії Платона, це поняття взагалі було онтологічно неможливим, адже душа, завдяки якій людське життя існувало безперервно, не пов'язувалась із конкретною людиною, тому що тіло обов'язково поєднується з іншим тілом у результаті реінкарнації (Зизиулас, 2006, с. 22). Проте вже в контексті християнської культури ідея особистості з'являється на тлі такої нової «події» для європейської свідомості, якою стала християнська ідея

про Боговтілення. Саме поняття особистості¹ як регулятивного принципу людського життя стає носієм найголовнішої ідеї християнства — об'єднання божественної та людської природи в образі Ісуса, яка зумовлювалась, зокрема, екзистенцією образу Богоматері. Із цього моменту самосвідомість людини суттєво змінюється. У контексті національної духовної культури вже від часів Бароко в умовах релігійно-мовного співіснування на «межі» західного та східного християнства, зокрема «суперечливої взаємодії на ниві української культури *Slavia Ortodoxa* і *Slavia Latina*» (Горський, 2005, с. 55), етична цінність поняття особистості стає, на думку С. Кримського, архетиповою ознакою нації, висвітлюючи універсальність гуманістичних цінностей українського менталітету (Кримський, 2009), що найприродніше відтворює аксіологічно-естетична система християнського духовного мистецтва. У контексті цього головна ідея християнства про Боговтілення вможливується саме завдяки образу Матері Христа — носію стрижневих основ людського духу, морально-естетичному ідеалові, що «поєднав близьке та зрозуміле (материнське) з неосяжним (утіленням в Її богообразності)» (Немкова, 2002).

Про універсальність образу Богоматері для української культури зазначено в працях багатьох сучасних мислителів (Аверінцев, 2004; Кримський, 2003; Личковах, 2011), ідеї котрих концептуально об'єднує думка, згідно з якою образ Матері Христа є втіленням ідеї онтологічного оптимізму національної культури, природне «відлуння» історичного досвіду «в його індивідуально-неповторному, етнічно своєрідному відображенні» (Кримський, 2003, с. 15). Приклад подібного «історичного досвіду» — відома серед перших християнських мислителів ідея апокатарсису, яка ще за часів давньогрецької філософії була ключовим поняттям для розуміння концепції «вічного повернення», або відновлення, усіх речей, явищ та процесів. За поданою теорією, людська цивілізація розвивається за певними законами, завдяки яким події, імена та образи, що зникли, повертаються і знову оживають у людській свідомості. Ця ідея в певному сенсі суголосна концепції про архетипи К. Юнга (1997), серед яких архетип матері, на думку вченого, посідає особливе місце у свідомості людства на трансцендентальному, тобто позасвідомому, рівні. Якщо погодитись із тим, що смисл культурно-історичного розвитку будь-якої національності, згідно з яким визначаються основні характеристики її існування, концентрують подібні універсалиї, тоді зрозуміло, звідки виникають наскрізні образи, на тлі яких означається світоглядне ставлення нації як до навколишньої реальності, так і інших рівнів

1 Термінологію слова «особистість» (від грець. «*πρόσωπον*» — просопон) уперше використав християнський богослов Григорій Ніський у контексті онтологічної проблематики IV ст. (Яннарс, 2005, с.101).

світобудови. Саме таким наскрізним образом християнської культури є образ Богоматері, який у контексті національної культури об'єднує ключові аспекти давньослов'янського міфологічного явища образу Березині зі старозавітним концептом Софії Премудрості (Савенко, 2017). Тому природно, що ідея про посередництво між двома світами та заступництво Богоматері надихає багатьох національних митців на численні втілення Її образу, які охоплюють майже всі духовні жанри християнського сакрального мистецтва – від гімнографії та іконопису до поезії й живопису.

Формування української національної культури відбувалось у контексті світоглядної та транскультурної універсальності самовідчуття нації. Коли на тлі художньо-образної системи вможлилювався синкретизм кількох філософсько-етичних та релігійних аспектів, а разом із наслідуванням східнохристиянської духовної традиції означувалася тенденція до ствердження західноєвропейського гуманістичного морально-етичного ідеалу. Але до сучасної епохи зазначений вихід за межі культурної форми як умови її творчої розвитку не був рефлексивним, тобто видатні національні митці минулих століть цілком свідомо використовували надбання (музичні теми, художні символи тощо) інших культур у власній творчості, не пов'язуючи її (власну творчість) із пограниччям культур. Це стосується й утілення Богородичної образності в контексті сакрального мистецтва, наприклад, у творчості М. Лисенка, І. Величковського, А. Веделя, М. Врубеля та багатьох інших.

Починаючи з ХХ ст. на тлі повсюдної ідеї глобалізації, що позначилася на розвитку культури, поширюється практика рефлексивного використання особистістю митця «ефекту межі» культур (згідно з С. Ячиним). Цей процес методологічно набуває висвітлення в працях Ю. Громика та С. Ячина як особливий стан культури, зокрема метакультури (Громико, 2006), яку вчені пропонують розуміти виключно як культуру рефлексії з важливим зауваженням, що подібна рефлексія вможливується лише на тлі екзистенції особистості, котра перебуває в певному середовищі носіїв різних культурних норм і традицій та, що особливо важливо в контексті нашого дослідження, за умови контакту із трансцендентальним. Таку тенденцію можна спостерігати в межах розвитку сучасного національного мистецтва, наприклад, коли ментальне тяжіння до духовної тематики зумовлює вибір митцем певного універсального образу подібного образу Богоматері, який разом із рефлексивним прагненням творчої особистості до метакультуризації створює мистецький продукт нової культури – метакультури. Серед таких новаторських особистостей національної культури слід виокремити композиторів А. Караманова та О. Ретинського, у творчості котрих універсальний образ Богоматері є метакультурним феноменом.

Особистість композитора А. Караманова, на нашу думку, є однією з найунікальніших творчих постатей сучасної метакультури, адже творчий злет композитора відбувся на межі ХХ–ХХІ ст. на тлі кардинальних змін у всьому його бутті, коли він, наполовину турок — наполовину українець за походженням, пізнав християнську релігію, прийнявши хрещення. Маючи до цього часу багатий композиторський досвід, після прийняття християнства А. Караманов вийшов на новий мистецький рівень, оскільки новоявлена культура тепер, «ніби первинний імпульс, породжувала його натхнення та піднімала на нову висоту всю творчість» (Клочкова, 2002). Новий погляд на світ крізь релігійну призму християнських цінностей відобразився в численних духовних творах митця, серед яких образ Богородиці набув багаторазового філософського осмислення не тільки як сакральний символ християнської культури, а і як метакультурний символ. Серед його Богородичних опусів відзначимо «Stabat Mater» для солістів, хору та оркестру (1967), концерт для фортепіано й симфонічного оркестру № 3 «Ave Maria» (1968), фортепіанну п'єсу «Ave Maria» (1972) тощо. Образ Богоматері в А. Караманова — загальнохристиянський та загальнолюдський символ милосердя й надії, любові та прощення. Композиторові вдалося втілити відчуття над-часової та над-культурної мистецької екзистенції, адже «в духовному світі музики Караманова час ніби зникає, він переживається, як стан» (Клочкова, 2002). Нагадаємо, що подібне відчуття закладено в молитві, але в А. Караманова вона звернута до всього людства, тому що це — не молитва католика або православного, це — молитва в ім'я життя людства, втілена за допомогою трансцендентного та водночас близького образу Тієї, котра є Споконвічною Матір'ю Світу.

Творчість молодого композитора О. Ретинського — унікальне й неповторне явище в контексті не тільки національної, але і європейської культури. Відомий грецький диригент Теодор Курентзис відзначає: «Олексій Ретинський — молодий, абсолютно приголомшливий композитор... Це зовсім інша категорія музики <...>» («Встреча с Теодором Курентзисом», 2017).

Серед духовних творів О. Ретинського в контексті Богородичної традиції слід особливо відзначити цикл «Маріанських антифонів» для мішаного хору та перкусії (2017), створений композитором у традиціях жанру візантійської гімнографії. Серед численних Богородичних антифонів композитор обрав чотири найвідоміші: «Alma Redemptoris Mater» («Благодатна Мати Спасителя»), «Ave Regina» («Радуйся, Царице»), «Regina coeli» («Цариця неба») та «Salve Regina» («Слава Цариці»). У єдиному творі вони разом утворюють ніби своєрідну «розшифровку» відомої молитви «Ave Maria», яка, хоча й не належала до циклу, ви-

значає образно-тематичну канву його чотирьох емоційних складових: радості, світла, скорботи та слави. Додамо, що жанр антифону (від грец. *αντιφωνος* – який звучить у відповідь) виник приблизно в XI–XII ст., згодом виокремився в явище, у якому природно поєдналися в ритмі вірші гімничного пафосу зі щирими людськими почуттями.

У циклі «Маріанських антифонів» композитор концентрує увагу на специфічному звучанні латинських слів канонічних текстів, експериментуючи із семантикою музичних фігур. У цьому проявляється особисте катарсальне бачення сакрального образу Богоматері. Проте, незважаючи на таку сміливість, Ретинський розуміє глибину та складність подібної сакральної тематики й обраного жанру, зазначаючи, «<...> що взятися за цю тему – занадто зухвало в сенсі відповідальності перед тим релігійним одкровенням, яке набагато більше за мій досвід» (Черемных, 2018). Саме тому він вирішує ґрунтовно підійти до процесу написання твору та наголошує: «<...> спочатку я повинен був усе це вивчити, зібрати, щоб потім відкинути й певною мірою стати варваром. Але <...> освіченим варваром» (Черемных, 2018). Метафора «варварського підходу» до написання твору, на нашу думку, надзвичайно точно виокремлює значення стану рефлексії з народження необхідного напряму самовиразу на тему, яка має тисячолітню історію існування. Подібний рефлексивний стан художньої творчості нині є обов'язковим «знаряддям» у процесі створення будь-якого мистецького твору. Це в контексті метакультури є зумовленим та необхідним підходом, адже для того щоб виникало щось нове, потрібно докладно дослідити те, що вже існує, та отриману інформацію рефлексивно пропустити крізь власне світобачення. Саме тому «<...> важливо піднімати себе «за шкірку» й виставляти в зону, де ти ніби нічого не знаєш <...>, <щоб> стати дитиною, яка вперше в житті бачить сніг» (Черемных, 2018). Композиторське «ніби» підкреслює рефлексивність відтворення Богородичної традиції, завдяки якому відбувається «очищення» власного творчого Я від вагомості існуючої вікової традиції для народження первісного унікально-особистого уявлення про образ Тієї, котра є Матір'ю Всесвіту.

Висновки. Сучасне українське сакральне мистецтво існує не лише в контексті національної культури, а й всієї метакультури, оскільки долає межі інших християнських культур завдяки універсальним образам, які викристалізувались у процесі творчого відтворення багатоміжових спадкоємних традицій національними митцями. Одним з таких образів є сакральний образ Богородиці, який, персоніфікуючись у мистецькому творі за допомогою звуків, тембрів, динаміки, традиції та, зрештою, таланту автора, перетворюється в унікальне явище на тлі генезису національної культури. Адже рефлексія національних митців, котрі творять

на межі культур і традицій, породжує нові культурні парадигми, здатні на трансцендентальному й метакультурному рівнях відтворювати сучасну культуру, не порушуючи ці межі, а використовуючи їх.

Перспективи подальших досліджень пов'язані з аналізом мистецьких феноменів, явищ, образів у контексті поняття метакультури.

Список посилань

- Аверінцев, С. (2004). До з'ясування смислу напису над конхою центральної апсиди Софії Київської. *Софіологія і маріологія: попередні зауваження*, 10, 278–315. Київ.
- Андреев, Д. Л. (1999). *Роза Мира*. Москва: Мир Урании.
- Встреча с Теодором Курентзисом и Александром Сокуровым. *Лаборатория современного зрителя и фестиваля «Дягилев Р.С.»*. 4.12.2017. Узято з <https://www.youtube.com/watch?v=QwqRajzi3qk>
- Горський, В. (2005). *XVII сторіччя в історії української філософії. Україна XVII століття: суспільство, філософія, культура: збірник наукових праць на пошану пам'яті проф. Валерії Михайлівни Нічик (с. 55–67)*. Київ: Критика.
- Громько, Ю. В. (2006). *Век мета: современные деятельностные представления о социальной практике и общественном развитии*. Москва.
- Зизиулас, Иоанн митр. (2006). *Бытие как общение. Очерк о личности и Церкви. Москва: Свято-Филаретовский православно-христианский институт*.
- Клочкова, Е. (2002). Алемдар Караманов: «Именно в музыке проявилась моя вера...». *Истина и жизнь*, 11.
- Кримський, С. (2009). «Кінець історії» чи метаісторія? *Ранкові роздуми* (с. 74–91). Київ: Майстерня Білецьких.
- Кримський, С. (2003). Деякі універсалії української культури. *Українська культура*, 1, 6–7.
- Кримський, С. (2009). *Ранкові роздуми: збірник статей*. Київ: Майстерня Білецьких.
- Лихачев, Д. С. (2015). Культура как целостная среда. *Избранные труды по русской и мировой культуре* (с. 21–33) (2-е изд., перераб. и доп.). А. С. Запесоцкий (Сост. и науч. ред.). Санкт-Петербург: СПбГУП.
- Личковах, В. (2011). *Філософія етнокультури. Теоретико-методологічні та естетичні аспекти української культури*. Київ: Вид. ПАРАПАН.
- Немкова, О. В. (2002). *Ave Maria: образ Богоматери в европейском музыкальном искусстве (Автореферат диссертации ... кандидата искусствоведения: 17.00.02)*. Тамбовский государственный музыкально-педагогический институт имени С. В. Рахманинова. Ростов-на-Дону.
- Савенко, М. О. (2017). Універсалістські засади художньо-естетичного змісту образу Богині-Матері: історичний та транскультурний виміри. *Київське музикознавство. Культурологія та мистецтвознавство. НМАУ імені П. І. Чайковського, Київський інститут музики імені Р. М. Глієра: до 150-річчя Київського інституту музики імені Р. М. Глієра*, 55, 167–178. Київ.

- Северинова, М. (2013). *Архетипи в культурі у проекції на творчість сучасних українських композиторів (Автореферат дисертації ... доктора культурологічних наук: 26.00.01)*. Національна музична академія України імені П. І. Чайковського. Київ.
- Сиротинська, Н. І. (2017). *Богородична гімнографія у вимірах духовної культури України XI–XVII століть (Автореферат дисертації ... доктора мистецтвознавства: 26.00.01)*. Національна академія керівних кадрів культури і мистецтв. Київ.
- Соловьев, В. С. (1998). *Избранные произведения*. Ростов-на-Дону: Феникс.
- Ткаченко, А. І. (2016). *Українська сакральна монодія в сучасній композиторській творчості: (Автореферат дисертації ... канд. мистецтвознавства: 17.00.03)*. Львівська національна музична академія імені М. В. Лисенка. Львів.
- Черемных, Е. (2018). Алексей Ретинский: Чтобы в комнате зажечь свечу, в ней должно быть темно *Музыкальный критико-публицистический иллюстрированный журнал «Музыкальная жизнь»*. Москва: Композитор. Взято из <http://muzlifemagazine.ru/aleksey-retinskiy-chtobyv-komnate-za/?fbclid=IwAR24xXk7DeUUKQD3oKtXBWxm0ldEuyRL5KmycLybKdjtD2YNc3v6kFhQvTk>.
- Юнг, К. Г. (1997). *Четыре архетипа. Мать. Дух. Трикстер. Перерождение. Алхимия снов* (с. 172–302). (Пер. с англ., Семиры). Санкт-Петербург: Тимошка.
- Яннарас, Х. (2005). *Избранное: Личность и Эрос*. Москва: РОССПЭН.
- Ячин, С. Е. (2010). *Состояние метакультуры*. Владивосток: Дальнаука.
- Ячин, С. Е., Поповкин, А. В. и Буланенко, М. Е. (2013). *Метакультурный эффект на границах культурных сред. Метопарадигма: богословие, философия, естествознание: альманах*, 1, 128. Санкт-Петербург: НП-Принт.
- James, M. Wilce (2009). *Crying Shame: Metaculture, Modernity, and the Exaggerated Death of Lament*. Oxford: Wiley-Blackwell.
- Mulhern, F. (2000). *Culture/Metaculture*. London; New York: Routledge.
- Urban, G. (2001). *Metaculture: How Culture Moves through the World*. Minneapolis: University of Minnesota Press.

References

- Averintsev S. (2004). *Before finding out the meaning of the inscription on the connoisseur of the central apse of Sophia of Kyiv*. Sophiology and Mariology: Preliminary Remarks, No. 10, 278–315. Kyiv. [In Ukrainian].
- Andreev, D. L. (1999). *Rose of the World*. Moscow: Mir Uranii. [In Russian].
- Meeting with Theodore Currentzis and Alexander Sokurov. *Laboratory of the modern spectator and the festival «Dygilev P. S.»*. 4. 12. 2017. Retrieved from <https://www.youtube.com/watch?v=QwqRajzi3qk>. [In Russian].
- Gorsky, V. (2005). 17th Century in the History of Ukrainian Philosophy. *Ukraine of the 17th century: society, philosophy, culture: a collection of scientific works on honoring memory prof. V. M. Nichik* (pp. 55–67). Kyiv: Krytyka. [In Ukrainian].

- Gromyko, Yu. V. (2006). *The age of meta: modern activity ideas about social practice and social development*. Moscow. [In Russian].
- Zizioulas, John Metr. (2006). Being as communication. *Essay on the person and the Church*. Moscow: St. Philaret Orthodox Christian Institute. [In Russian].
- Klochkova, E. (2002). Alemdar Karamanov: «It is in the music that my faith was manifested ...». *Truth and Life*, No. 11. [In Russian].
- Krymsky, S. (2009). «End of history» or meta-history? *Morning Thoughts* (pp. 74–91). Kyiv: Workshop of Beletskih. [In Ukrainian].
- Krymsky, S. (2003). Some universals of Ukrainian culture. *Ukrainian Culture*, 1, 6–7. [In Ukrainian].
- Krymsky, S. (2009). *Morning Thoughts: Collection of Articles*. Kyiv: Workshop of Beletskih. [In Ukrainian].
- Likhachev, D.S. (2015). Culture as a holistic environment. *Selected Works on Russian and World Culture* (p. 21–33) (2nd ed., Revised and extra.). A. S. Zapesotsky (Comp. and scientific ed.). St. Petersburg: St. Petersburg Humanitarian University of Trade Unions. [In Russian].
- Lichkovakh, V. (2011). Philosophy of Ethnoculture. Theoretical-methodological and aesthetic aspects of Ukrainian culture. Kyiv: Vid. PARAPAN. [In Ukrainian].
- Nemkova, O. V. (2002). *Ave Maria: the image of Our Lady in European music art (Abstract of thesis ... Candidate of Art Criticism: 17.00.02)*. Tambov State Music and Pedagogical Institute named after S. V. Rakhmaninov. Rostov-on-Don. [In Russian].
- Savenko, M.O. (2017). Universalist principles of the artistic and aesthetic content of the image of the Goddess of Mother: historical and transcultural dimensions. *Kyiv Musicology. Culturology and art studies. Petro Tchaikovsky National Music Academy of Ukraine, Kyiv Institute of Music named after R. M. Glier: to the 150th anniversary of the Kyiv Institute of Music named after R. M. Glier*, 55, 167–178. Kyiv. [In Ukrainian].
- Severinova, M. (2013). *Archetypes in culture in the projection of the creativity of contemporary Ukrainian composers (Abstract thesis ... Doctor of Cultural Sciences: 26.00.01)*. Petro Tchaikovsky National Music Academy of Ukraine. Kyiv. [In Ukrainian].
- Sirovinskaya, N. I. (2017). *Theological-hymnography in the dimensions of spiritual culture of Ukraine 11–17th centuries (Abstract of the dissertation ... Doctor of Art Studies: 26.00.01)*. National Academy of Cultural and Arts Management. Kyiv. [In Ukrainian].
- Solovev, B. C. (1998). *Selected Works*. Rostov-on-Don: Phoenix. [In Russian].
- Tkachenko, A. I. (2016). *Ukrainian sacred monodia in contemporary composer's work: (Abstract thesis ... Candidate of Art Studies: 17.00.03)*. Lviv National Music Academy named after M. V. Lysenko. Lviv. [In Ukrainian].
- Cheremnykh, E. (2018). Alexey Retinsky: In order to light a candle in a room, it must be dark in it. Musical critical journalistic illustrated magazine «Musical Life». Moscow: Composer. Retrieved from <http://muzlifemagazine.ru/aleksey-retinskiy-chtoby-v-komnate-za/?fbclid=IwAR24xXk7DeUUKQD>

-
- 3oKtxBWxm0ldEuyRL5KmycLybKdjtD2Ync3v6kFhQvtv. [In Russian].
- Jung, C. G. (1997). *Four archetypes*. Mother. Spirit. Trickster Rebirth. Alchemy of dreams (p. 172–302). (Translated from English, Semira). St. Petersburg: Timoshka. [In Russian].
- Yannaras, H. (2005). *Selected: Personality and Eros*. Moscow: ROSSPEN. [In Russian].
- Yachin, S. E. (2010). *The state of metaculture*. Vladivostok: Dalnauka. [In Russian].
- Yachin, S. E., Popovkin, A. V. and Bulanenko, M. E. (2013). Metacultural effect at cultural boundaries. *Metaparadigma: theology, philosophy, natural science: almanac*, 1, 128. St. Petersburg: NP-Print. [In Russian].
- James, M. Wilce. (2009). *Crying Shame: Metaculture, Modernity, and the Exaggerated Death of Lament*. Oxford: Wiley-Blackwell. [In English].
- Mulhern, F. (2000). *Culture / Metaculture*. London; New York: Routledge. [In English].
- Urban, G. (2001). *Metaculture: How Culture Moves through the World*. Minneapolis: University of Minnesota Press. [In English].

Надійшла до редколегії 15.05.2019 р.